

РОЛЬ НАВЧАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ РОЗВИВАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ У ФОРМУВАННІ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ НАВЧАЛЬНИХ ПОСІБНИКІВ 1980–1990-Х РР.)

Л. М. Калініченко,

аспірантка Київського університету імені Бориса Грінченка,

У статті проаналізовано зміст і значення навчальних завдань розвивального характеру, вміщених у навчальних посібниках М. Богдановича і О. Савченко. Обґрунтовано актуальність використання таких завдань у сучасному навчально-виховному процесі початкової школи.

Ключові слова: навчальні посібники, навчальні завдання розвивального характеру, творче мислення, розвиток творчих здібностей молодших школярів.

Постановка проблеми. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. (2011) зазначено: «Ключовим завданням освіти у XXI столітті є розвиток мислення, орієнтованого на майбутнє» [1]. Таким, на нашу думку, є творче мислення. Саме воно є визначальним у досягненні особистістю успіху в соціумі. Завдяки творчому мисленню учні, маючи ґрунтовні знання, можуть застосовувати їх у повсякденному житті, знаходити шляхи виходу із нестандартних ситуацій, вправлятися у творенні нового. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблема розроблення засобів формування творчого мислення учнів. Одним із таких засобів вважаємо навчальні завдання розвивального характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування творчого мислення вивчали багато вітчизняних і зарубіжних учених. Творче мислення та шляхи його розвитку було предметом дослідження вітчизняних психологів і педагогів (І. Бех, Н. Бібік, Л. Виготський, В. Давидов, М. Данилов, Б. Ельконін, Б. Єсіпов, Л. Занков, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Г. Люблінська, В. Моляко, О. Скрипченко, С. Рубінштейн, О. Савченко), а також зарубіжних учених (Ж. Піаже, Р. Стернберг, Е. Торндайк, Р. Форстейн). У їхніх працях розкрито основні етапи та рушійні сили формування творчого мислення, окреслено загальні вимоги до шкільної освіти і навчальних програм. Ученими доведено, що розвиток мислення є неперервним процесом, що здійснюється під час навчання. Наприклад, український учений О. Скрипченко творче мислення називає «продуктивним» [12, с. 89]. Про мислення творчого типу (творче мислення) учений говорить, що «це мислення, яке характеризується оригінальністю і винахідливістю розв'язання проблеми» [12, с. 88].

Роль підручників у формуванні творчого мислення учнів початкової школи розкрили, зокрема, Л. Височан, Н. Замашкіна. На особливості розвитку творчого

мислення учнів у процесі навчання акцентувала увагу О. Белкіна-Ковальчук. Творче мислення як необхідну складову креативного розвитку молодшого школяра розглядала Ю. Курята, а О. Василенко охарактеризувала чинники та ознаки формування мислення учнів початкової школи на уроках математики. Однак донині роль завдань розвивального характеру у формуванні творчого мислення молодших школярів досліджено неповною мірою. Аналіз науково-педагогічної літератури, що стосується вивчення формування творчого мислення молодших школярів, свідчить про актуальність дослідження зазначеного питання.

Формулювання цілей статті. Творче мислення молодших школярів можна ефективно сформувати, використовуючи у процесі навчання завдання розвивального характеру. Мета статті – проаналізувати зміст і значення навчальних завдань розвивального характеру у формуванні творчого мислення молодших школярів на матеріалах навчальних посібників 1980–1990-х років. У цей період М. Богданович і О. Савченко створили основні підручники для учнів 1–4 класів, зокрема «Математика» і «Читанка». До них згадані автори написали і навчальні посібники: Михайло Васильович – математичного спрямування, Олександра Яківна – інтегрованого типу (читання, математика, навколишній світ, образотворче мистецтво, трудове навчання). Перш ніж проаналізувати останні, зазначимо, що у зазначений період вживалися різні назви навчальних посібників. Самі автори називали їх і навчальні посібники, і науково-популярні видання, проте основне призначення створених книг полягало у сприянні поглибленню в процесі навчання молодших школярів їхніх творчих умінь та навичок. Ці посібники, наприклад, не були обов’язковими підручниками, але їх широко використовували. Вони були суттєвою допомогою для учнів, вчителів, батьків.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо аналіз посібників з видань відомого українського ученого-педагога М. Богдановича. Як зазначала академік О. Савченко, «на початку 1980-х років ним було вперше створено для молодших школярів розвивальні навчальні посібники «Математична веселка», «Математичні віночки», «Математичні струмочки», «Математичні джерельця», зошити з друкованою основою для самостійної та позакласної роботи молодших школярів» [9, с. 133]. Зазначені навчальні книги були адресовані вчителям, учням і батькам. У їхньому змісті містилися завдання з логічним навантаженням для розвитку творчого та логічного мислення, кмітливості, здогадливості. М. Богданович розглядав такі вправи як ефективний засіб формування творчого та інших видів мислення молодших учнів. Вважаємо, що у посібниках було представлено систему (далі доведемо це твердження) завдань розвивального характеру (задачі, вправи, запитання), які відповідали віковим особливостям учнів, захоплювали дітей незвичайними сюжетами, цікавими яскравими малюнками. Усе це сприяло ґрунтовнішому оволодінню школярами вміннями порівнювати, узагальнювати, комбінувати, прогнозувати. Одночасно із удосконаленням загальнонавчальних умінь та навичок такі вправи сприяли формуванню творчого мислення учнів.

У виданні «Математична веселка» (1983) [2] М. Богданович подає понад 500 цікавих розвивальних вправ. На нашу думку, вони цілком доступні для виконання учнями перших класів і сприяють не лише успішному засвоєнню

програмового матеріалу, а й формуванню творчого та інших видів мислення. У цьому навчальному посібнику, як і у інших посібниках («Математичні віночки» (1983) [3], «Математичні струмочки» (1985) [4], «Математичні джерельця» (1988) [5]), автор подає умови завдань у цікавій, казковій, часто віршованій формі. Завдання та цікаві задачі спрямовані на реалізацію індивідуального підходу до учнів і розвитку логіки. Їх доповнюють ребуси, математичні головоломки, шаради. Сюжети запропонованих педагогом вправ враховують вікові особливості дітей, тісно пов'язані із життям та інтересами дітей молодшого шкільного віку. Тексти завдань супроводжено яскравими ілюстраціями.

Усі згадані посібники педагог розробив відповідно до змісту програми з математики для 1–4 класів, і вони становлять певну систему, оскільки, поступово ускладнюючись, доповнюють та продовжують один одного. Найпершою з навчальних книг М. Богданович радить використовувати «Математичну веселку», визначаючи її як посібник для дітей дошкільного віку та першокласників; для другокласників пропонує «Математичні віночки»; для учнів 3-го класу – «Математичні струмочки». Призначений для учнів 4-го класу посібник «Математичні джерельця» доповнювався також виданням «Творчі завдання з математики 4 (3) клас» (1995) [6], у якому вчений умістив завдання різних рівнів складності. У передмові М. Богданович порушив важливу, на нашу думку, проблему: «Чи зможуть діти скористатися належним чином знаннями, здобутими в школі?». Погоджуємося з автором, що саме люди, здібні у певних галузях знань, зокрема у математиці, які мають добре сформоване творче мислення, вносять вагомий вклад у прогрес людства. Як зазначав учений, і в школі, і вдома потрібно створити сприятливі умови для розвитку творчого мислення та здібностей учнів: «Щоб знати математику, потрібно розв'язувати задачі. Цим досягаються дві корисні та потрібні речі: виробляється вміння чітко, логічно, творчо мислити і усвідомлено застосовувати набуті знання» [6, с. 3]. Система запропонованих педагогом завдань ефективно сприяла здійсненню вчителем на уроці індивідуального та диференційованого підходів до учнів.

У межах одного розділу у посібниках М. Богдановича пропонуване чергування різних видів діяльності школярів (практичні роботи, спостереження, вправи, запитання тощо), що сприяє набуттю вмінь та навичок – пізнавальних, практичних, життєвих. Так, наприклад, у «Математичних джерельцях» у розділі «Швидкість. Час. Відстань» [5, с. 83] діти спостерігають за розвитком рослин, визначаючи час від моменту проростання насіння до появи сходів; виконують практичну роботу, пов'язану з визначенням відстані від класного приміщення до спортивної зали, обчислюючи швидкість та час свого руху від одного об'єкта до іншого тощо. Таким чином, розроблена М. Богдановичем система навчальних розвивальних завдань сприяла розвитку самостійності мислення учнів, спонукала їх до пошукової діяльності.

Згодом академік О. Савченко засвідчила, що «створення М. Богдановичем розвивальних посібників стимулювало і в неї прагнення створити такі посібники у подальшій роботі» [7, с. 7]. Продовжуючи традиції Михайла Васильовича та поділяючи його думку щодо принципово важливої ролі за-

вдань розвивального характеру у розвитку творчого мислення в процесі навчання, О. Савченко розробила серію розвивальних посібників для учнів початкової школи – «Умій учитися». Головною метою створення посібників було формування творчого мислення молодших школярів, розвиток їх пізнавальної активності, самостійності. Проаналізувавши ці навчальні посібники, стверджуємо, що вони є своєрідним інтегрованим курсом з таких предметів, як читання, українська мова, математика, навколишній світ, образотворче мистецтво, трудове навчання.

Перша книга із серії «Умій учитися» – «Барвистий клубок: Дивись, міркуй, відповідай» (1995) [8]. Посібник призначався для дітей 6–7 років і готував їх до самостійної, творчої діяльності. Зміст завдань згруповано у дев'ять серій: «На світі все на щось є схожим ...», «Усе відбувається у часі ...», «Покажи свої здібності!», «Уяви собі!», «Закінчи ряд!», «Знайди відповідність!», «Здолай лабіринт!», «Визнач напрямок руху», «Визнач ціле і частини» [8]. У цьому віці аналітико-синтетичні операції відповідно до вікових особливостей молодших школярів розвиваються від простого – до складного, від часткового – до системного. Тому автор усі дев'ять серій посібника наповнила завданнями, пов'язаними із розкладанням предметів на частини (елементи), об'єднанням предметів у групи за певними ознаками (класифікація), співвідношенням між цілим та частинами.

У згаданому виданні, як і в наступних посібниках з розвивальними завданнями, створених О. Савченко, зінтегровано завдання з різних шкільних предметів, вони активізують життєві спостереження учнів, допомагають добре закріпити програмовий навчальний матеріал, поглибити знання школярів як на уроках, так і вдома. Багато завдань передбачає виконання дітьми таких мисленневих операцій, як моделювання та схематизацію (завдання на уточнення та діагностику розуміння; взаємне розташування предметів у просторі; встановлення порівняльних взаємовідношень, логічних та часових зв'язків; комбінування; співвідношення між цілим та частинами). Завдання посібника допомагають вчителю не лише формувати у молодших школярів загальнонавчальні вміння, а й вчать порівнювати, розрізняти об'єкти за кольором, розміром, формою, виділяти ціле та частини, узагальнювати, робити висновки. Автор статті, на основі досвіду роботи вчителем початкових класів, стверджує, що серед запропонованих різноманітних вправ особливий інтерес у дітей викликають ті, які передбачають малювання за зразком, завершення малюнка, складання задач, виконання малюнка з геометричних фігур, роботу з природним матеріалом тощо. Надважливим є те, що завдання різного рівня складності надають можливість педагогу здійснювати індивідуальний та диференційований підходи до учнів. У цілому зміст посібника сприяє формуванню творчого мислення молодших школярів, розвитку часових і логічних зв'язків, збагачує мовлення учнів.

Зазначимо, що у кожному з проаналізованих навчальних посібників наявна авторська рубрикація, пов'язана з використанням інтегрованого курсу з предметів читання, української мови, математики, навколишнього світу, образотворчого мистецтва, трудового навчання, дібрані яскраві ілюстрації.

Глибоко розуміючи психолого-педагогічні та фізіологічні особливості розвитку молодших школярів, О. Савченко задіє такі інструменти активного пізнання, як дитяче чутливе вухо, гострий зір, вправна рука, чітке мислення: «... ці дорогоцінні якості мислячої людини рідко кому дарує природа, їх потрібно розвивати. Молодший шкільний вік багатий прихованими здібностями, які важливо своєчасно підтримати, дати відповідну поживу сприйняттю, розуму, уяви», – наголошує автор [9, с. 110]. Вона вважає, що розвиток пізнавальних умінь необхідний для загального розвитку маленької особистості та її успішного оволодіння знаннями, уміннями та навичками.

Засвоюючи знання із різних шкільних предметів, першокласники вчать спостерігати, зіставляти та порівнювати, аналізувати та синтезувати, робити висновки, узагальнювати. Так, наприклад, у посібнику «Барвистий клубок» діти знаходять метеликів з однаковими візерунками, різні та однакові сніжинки, визначають ознаки схожості листочків, яблук тощо [8, с. 4–6]. У цьому виданні загадки, проблемні питання, схеми, малюнки, римовані запитання дають можливість успішно поєднати мислення та сприймання з практичними діями. Багато завдань посібника пов'язано із формуванням в учнів вміння помічати суттєві ознаки певного об'єкта, спостерігаючи за ним, визначати відмінності. Саме ці операції, на думку О. Савченко, необхідні маленькій особистості від початку її самостійного навчання. Для вироблення зазначених умінь у посібнику вміщено завдання, які вчать учнів аналізувати звуко-буквений аналіз, аналіз елементів письма літер, склади та слова, склад числа; завдання на порівняння (порівняння слів, чисел, предметів, об'єктів живої та неживої природи, пір року, вчинків людей).

У «Слові до вчителів та батьків» Олександра Яківна наголошує: «Пропонуючи дітям те чи інше завдання, слід дотримуватися поступовості в роботі й послідовного відпрацювання з допомогою дорослого всіх розвивальних можливостей змісту ... Небажано, щоб діти освоювали книжку швидкими темпами, задовольняючись розглядом малюнків та поверховим сприйняттям» [8, с. 111]. О. Савченко рекомендує батькам та педагогам у роботі з учнями над виконанням завдань посібника не підганяти дитину, давати їй можливість подумати самій; краще привернути увагу першокласника, на думку автора, до схеми, малюнка, допомогти сформулювати міркування, заохочувати дитину до мислення, ініціативи, стимулювати позитивну мотивацію до навчання [там само].

У посібнику «Розвивай свої здібності» (1996) [10] уміщено навчальний матеріал інтегрованих уроків з розвитку пізнавальних здібностей молодших школярів. Головна мета уроків – цілеспрямований розвиток спостережливості, зорового та слухового сприймання, вміння запитувати, аналізувати, розрізняти типове й особливе, істотне та неістотне, узагальнювати, виключати, комбінувати, уявляти тощо.

Книга має великий дидактичний і психолого-педагогічний потенціал для формування творчого мислення молодших школярів та активізації їхньої творчої діяльності в цілому. Учні можуть реалізувати себе у виготовленні виробів з природного матеріалу, створенні орнаменту, витинанок, малюванні,

складанні розповідей, казок, віршів тощо [10, с. 14–16]. Тексти посібника відображають кращі зразки творчості найталановитіших митців слова, що спонукає учнів до наслідування мовленнєвих взірців, образних зворотів у своєму мовленні, у своїй навчальній творчості. Навчальна книга О. Савченко пронизана ідеєю щодо необхідності вироблення у дитини вміння вчитися, яке, на думку автора, передбачає створення системи самосвідомості навчання, що органічно вписується у сам процес навчання.

Посібник «Умії вчитися» (1996) [11] логічно продовжує задум О. Савченко щодо розвитку творчих здібностей учнів, закладений у попередніх книжках. Структурно кожна тема посібника поєднує різні види діяльності: роботу з текстом, схемою, малюнками, дії за зразком, аналогією, цілком самостійні, творчі дії. Учні пропонуються завдання, які формують організаційно-творчі вміння (планувати роботу, цінувати час, самостійно організувати власну діяльність, контролювати та оцінювати її), навчають умінь, необхідних для здійснення повноцінної творчої діяльності: аналізувати, виділяти головне, порівнювати, завершувати, шукати причину, передбачати наслідки, узагальнювати, доводити думку. Творчі завдання дають молодшим школярам можливість реалізувати свою фантазію в аплікації із соломи, малюванні, усних розповідях, письмових творах і віршах [11, с. 31–36].

Серед усіх мотивів навчальної діяльності О. Савченко виділяє як найвагоміший – пізнавальний інтерес, що виникає і зміцнюється лише в ситуації пошуку нових знань, інтелектуального напруження та самостійної діяльності. Така ситуація, на її думку, сприяє не лише розвитку пізнавальних інтересів і самостійності учнів, а й формуванню у них творчого мислення.

Висновок. На сучасному етапі розвитку системи освіти в Україні, в умовах реалізації в початковій школі компетентісного підходу, за якою учень стає активним суб'єктом навчання, ідеї О. Савченко щодо формування творчого мислення учнів набувають особливої актуальності.

Порівнюючи навчальні посібники М. Богдановича та О. Савченко, зазначаємо, що для посібників обох авторів характерні: різнорівневість та диференційованість навчальних текстів, що передбачає використання різних форм презентації навчального матеріалу (словесно-логічну, візуальну, предметно-практичну, емоційно-метафоричну); наявність різних культурно-історичних відомостей; виділення в текстах фрагментів різного ступеня складності як за змістом, так і за способами навчальної діяльності; навчання у формі виконавчої, дослідницької, проектної або творчої діяльності тощо.

Посібники з розвивальними завданнями М. Богдановича та О. Савченко орієнтують учнів на розуміння фактів, ідей та явищ; сприяють виробленню в дітей інтелектуальних умінь, до яких учні зараховували: уміння доводити, оцінювати, обґрунтовувати, планувати, прогнозувати, реагувати на протиріччя, досліджувати тощо.

Важливою новаторською особливістю посібників вважаємо зrealізовану в них функцію управління пізнавальною діяльністю учнів, що сприяє розвитку творчої активності та формуванню умінь самостійно застосовувати здобуті знання на практиці.

Література

1. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>
2. Богданович М. В. Математична веселка / М. В. Богданович. – К. : Веселка, 1995. – 96 с.
3. Богданович М. В. Математичні віночки / М. В. Богданович. – К. : Веселка, 1983. – 159 с.
4. Богданович М. В. Математичні струмочки / М. В. Богданович. – К. : Веселка, 1985. – 128 с.
5. Богданович М. В. Математичні джерельця / М. В. Богданович. – К. : Веселка, 1985. – 148 с.
6. Богданович М. В. Творчі завдання з математики 4 (3) клас / М. В. Богданович, К. П. Маланюк. – Тернопіль, 1995. – 80 с.
7. Савченко О. Я. Відданість науці – домінанта М. В. Богдановича. М. В. Богданович: матеріали Всеукраїнських педагогічних читань / упоряд. Н. П. Листопад, О. В. Онопрієнко. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. – 80 с.
8. Савченко О. Я. Барвистий клубок: Дивись, міркуй, відповідай: Навчання і розваги : навч. посіб. / О. Я. Савченко. – К. : Генеза, 1995. – 112 с.
9. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи / О. Я. Савченко. – К. : Абрис, 1997. – 376 с.
10. Савченко О. Я. Розвивай свої здібності : навч. посіб. для молодших школярів / О. Я. Савченко. – К. : Освіта, 1996. – 192 с.
11. Савченко О. Я. Умій вчитися : навч. посіб. для молодших школярів / О. Я. Савченко. – К. : Освіта, 1996. – 144 с.
12. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / О. В. Скрипченко. – К. : Каравела, 2007. – 400 с.

References

1. Natsionalna strategiya rozvutku osviti v Ukraini na 2012–2021 roki [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>
2. Bogdanovich M. V. Matematichna veselka / M. V. Bogdanovich. – K. : Veselka, 1995. – 96 s.
3. Bogdanovich M. V. Matematichni vInochki / M. V. Bogdanovich. – K. : Veselka, 1983. – 159 s.
4. Bogdanovich M. V. Matematichni strumochki / M. V. Bogdanovich. – K. : Veselka, 1985. – 128 s.
5. Bogdanovich M. V. Matematichni dzhereltsya / M. V. Bogdanovich. – K. : Veselka, 1985. – 148 s.
6. Bogdanovich M. V. TvorchI zavdannya z matematiki 4 (3) klas / M. V. Bogdanovich, K. P. Malanyuk. – Ternopil, 1995. – 80 s.
7. Savchenko O. Ya. Viddanist nautsi – dominanta M. V. Bogdanovicha. M. V. Bogdanovich: materialy vseukrayinskih pedagogichnih chitan / uporyad. N. P. Listopad, O. V. Onoprienko. – Ternopil : Navchalna kniga – Bogdan, 2012. – 80 s.
8. Savchenko O. Ya. Barvistiy klubok: Divis, mirkuy, vidpoviday: Navchannya i rozvagi : navch. posib. / O. Ya. Savchenko. – K. :Geneza, 1995. – 112 s.
9. Savchenko O. Ya. Didaktika pochatkovoyi shkoli / O. Ya. Savchenko. – K. : Abris, 1997. – 376 s.

10. Savchenko O. Ya. Rozvivay svoyi zdibnosti : navch. posib. dlya molodshih shkolyariv / O. Ya. Savchenko. – K. : Osvita, 1996. – 192 s.

11. Savchenko O. Ya. Umiy vchitsiya : navch. posib. dlya molodshih shkolyariv / O. Ya. Savchenko. – K. : OsvIta, 1996. – 144 s.

12. Skripchenko O. V. Vikova ta pedagogichna psihologIya : navch. posib. dlya stud. vischih navch. zakl. / O. Skripchenko. – K. : Karavela, 2007. – 400 s.

Калиниченко Л. Н.

РОЛЬ УЧЕБНЫХ ЗАДАНИЙ РАЗВИВАЮЩЕГО ХАРАКТЕРА У ФОРМИРОВАНИИ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ (НА МАТЕРИАЛАХ УКРАИНСКИХ УЧЕБНЫХ ПОСОБИЙ 1980–1990-Х ГГ.)

В статье проанализировано содержание и значение учебных заданий развивающего характера в учебных пособиях М. Богдановича и А. Савченко. Обоснована актуальность использования таких заданий в современном учебно-воспитательном процессе начальной школы.

***Ключевые слова:** учебные пособия, учебные задания развивающего характера, творческое мышление, развитие творческих способностей младших школьников.*

Kalinichenko L.

THE ROLE OF EDUCATIONAL TASKS WHICH HAVE DEVELOPING CHARACTERISTICS IN FORMATION OF CREATIVE THINKING OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS BY MATERIALS UKRAINIAN EDUCATION TUTORIALS IN 1980–1990

The content and meaning of educational tasks which have developing characteristics in M. Bogdanovich and A. Savchenko textbooks are analyzes in the article. The actuality of using such educational tasks in modern educational process of primary school is grounded in the article. In the process of modernization of education in Ukraine, in conditions of intensive inculcation of the information technologies it is worth to pay special attention to the problem of forming pupils' of creative thinking as it is the main factor in personality's achievement of success in society. The analysis of the sources, creative heritage of the foreign pedagogues of our country in the past indicated that the problem of forming pupils' of the primary school creative thinking has been researched as general pedagogical problem by many scientists.

***Keywords:** education tutorials, educational tasks which have developing characteristics, creative thinking, creation, development of creative abilities of primary school students.*